

Eszterházy Károly Egyetem

Pedagógiai Kar

Neveléstudományi Doktori Iskola

A filantropizmus pedagógiai gondolatai

Habilitációs dolgozat tézisei

Dr. Virág Irén

2021

Tartalom

1. Bevezetés	3
2. Kutatási előzmények.....	6
3. A dolgozat legfontosabb eredményei	8
4. A szerző témához kapcsolódó publikációi.....	14

1. Bevezetés

Jelen munka előzményei a 18–19. század fordulójának arisztokrata nevelési sajátosságait feltáró vizsgáltunkra nyúlnak vissza.¹ Az európai mércével mérve is magasan kvalifikált társadalmi réteg haladó gondolkodású tagjai főként a reformkortól kezdődően jelentős szerepet vállaltak a kultúra és a művelődés ügyének felkarolásában. Korábbi kutatásunk során választ kerestünk arra, milyen neveltetési sajátosságok alapozták meg a főrangúak műveltségét, milyen tendenciák érvényesültek a házi neveltetés különböző irányában, valamint hogyan reagált a magánnevelés a 19. század első felének politikai, társadalmi és szellemi kihívásaira, változására.

A kutatás során kirajzolódott, hogy a vizsgált korszakban érzékelhető a felvilágosodás pedagógiai eszméinek továbbélése Magyarországon, ugyanakkor Locke, Rousseau és Pestalozzi mellett a filantropizmus pedagógiai gondolatai is jelen vannak. Kimutathatók egyrészt a neveltetésben, másrészt a neveltetést végző nevelők pedagógiai munkájára is hatással voltak. Ezen gondolatok jelenlétét a kor vezető társadalmi rétegének, az arisztokráciának kontextusában értelmeztük (Virág 2013a).

A további kutatási irányok kirajzolásánál válaszút elé érkeztünk. Egyik irányként megfogalmazódott a korábbi határozott koncepció mentén egy másik korszakra, a dualizmus korára fókuszálva az arisztokrata családok neveltetési sajátosságainak további vizsgálata. Ez egyfelől nagyon egyértelműnek és logikusnak tűnt, és a tendenciák megrajzolásának további lehetőségét kínálta a témában, ugyanakkor számos dilemmát is felvetett. Így ezt az irányt az 1790–1848 közti időszakot követően nem vittük tovább, a dualizmus korának feltárását a főrangú családokra vonatkozóan Rébay Magdolna folytatta, kutatásaimat alapul véve.

Ami a korszakban való nevelésügyi vizsgálódások mellett tartottak, kétségtelenül azok az érdekes kérdések voltak, amelyek erre az időszakra vonatkozóan nem a korábbi témához szorosan kapcsolódva tárultak fel a források olvasása és elemzése során. Ilyen izgalmas kérdés volt többek között a filantropizmus magyarországi megjelenése.

A filantropizmus a 18. században jött létre Németországban. A harmincéves háború hosszú időre meghatározta a Német-római Birodalom politikai és területi széttagozottságát, a fejedelemségek közül Ausztria és Poroszország emelkedett ki. A német felvilágosodás kezdetének időszaka a 17. század, azonban a 18. század közepétől a francia szellem és kultúra is erőteljesen érezteti hatását a német területeken (Gössmann, 2006). I. Frigyes Vilmos porosz

¹ Virág Irén 2013a. *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger: Líceum Kiadó.

király uralkodása idején (1713–1740) Poroszország Európa negyedik legnagyobb katonai hatalmának számított. Noha a tudományokat és a művészeteket nem támogatta, (Kraus 2008), 1717-ben megpróbálta bevezetni a tankötelezettséget Poroszországban 5–12 éves gyermekek számára (Generaledikt), azonban megvalósítani csak részlegesen sikerült, mivel a pénzügyi háttér (iskolaépületek, tanári fizetések) nem állt rendelkezésre.

Fia, Nagy Frigyes (1740–1786) a felvilágosult abszolútizmus jegyében kormányzott. A jobbágyság terheinek liberalizása, valamint a kultúra, művészetek, és a tudomány támogatása mellett – az ő uralkodásának idején alakult a Porosz Tudományos Akadémia (Preußische Akademie der Wissenschaften) – hangsúlyt fektetett a nép oktatására. Úgy gondolta, a nép oktatása és felvilágosítása az állam érdeke, így feladata is. Kötelezte a nemességet a falusi lakosság iskoláztatására. Ebben elkötelezett követőre talált Friedrich Eberhard Rochow személyében.² Rochow elkezdte a földbirtokai területén lévő a falusi népiskolák korszerűsítését. Minta népiskolát szervezett Reckahnban, Brandenburgban, figyelmet szentelt a tanítók képzésének, sőt útmutatást is készített számukra. Mindezek mellett foglalkoztatta a falusi népiskolák tananyaga, illetve az oktatás-nevelés módszerei (Schmitt, 2007). Nagy Frigyes 1763-ban vezette be az általános tankötelezettséget (Generallandschulreglement), ami minden szándék ellenére az ő uralkodása ideje alatt is csak fokozatosan került megvalósításra.

A német fejedelemségek a 18. század végén önálló iskolarendszerrel rendelkeztek. Az oktatási rendszer iskolái között tehát a népiskola képezte az elemi oktatás színterét, ami szélesebb néprétegek számára is elérhetővé vált (Hammerstein – Hermann, 2005). A tananyagot az olvasás, írás, számolás, hittan és éneklés jelentette, tantervi programját 1872-ben módosították, csökkentették a hittan szerepét, és helyet kaptak a természettudományok és a történelem (Herrlitz– Hopf – Cloer – Titze-Ernst, 2005). A falusi népiskolák mellett a városi népiskolák osztályaiban szintén az alapvető elementáris ismereteket sajátíthatták el a diákok. A gimnázium egy szűk réteg számára volt elérhető, elsősorban azoknak, akik az állami apparátusban kívántak később pozíciót betölteni, illetve tudományos pályára készültek. A gimnáziumi tananyagot a klasszikus nyelvek és az antik kultúra határozták meg (Tenorth, 2008). Mindemelllett a magánnevelés különböző szinterei is jelen voltak.

A 18. századi német iskolarendszerben jelent meg a filantropizmus újfajta nevelési koncepciója. Az iskolai oktatásban praktikus és közhasznú ismereteket kívántak oktatni, és a tanítást a hétköznapi élethez próbálták illeszteni.

² Friedrich Eberhard Rochow (1734 –1805): poroszországi földbirtokos.

A filantropizmus pedagógiai gondolatainak vizsgálatára irányuló jelenlegi munkánk tervezésekor abból az alapvetésből indultunk ki, hogy a 19. század első évtizedeinek politikai, társadalmi és kulturális értelemben is igen érdekes korszakában hazánkban a felvilágosodás nevelésre vonatkozó gondolatai közül különösen a német felvilágosodás íróinak pedagógiai művei voltak népszerűek.

Ezek hatásainak jelenlétét főként a 19. század kezdetétől feltételeztük a magyar nevelésügyben. Ismert volt az is, hogy a filantropizmus pedagógiai gondolatait főként Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely, Brunszvik Teréz nevével kapcsolta össze a témában megjelenő szakirodalom (Fináczy 1927, Fehér 1999, Németh-Pukánszky 1996, Mihalovicsné 2006), azonban Salzman és Campe műveinek korabeli fordításai (a fordítók: Földi Ferenc, Dapsy József, Bersi Mihály, Igaz Simon, Falusi Mihály, Eőri Fülep Gábor, Nagy Sándor) arra utaltak, hogy bár a mai Magyarország területén nem alapítottak a filantropinumokhoz hasonló nevelőintézeteket (Tsisch Tamás csetneki magánintézetére, a lőcsei és késmárki evangélikus gimnáziumokkal kapcsolatos internátusokra, valamint Roykó János besztercebányai nevelőintézetére nem térünk ki), a filantropizmus pedagógiai hatása mégis szélesebb körben érzékelhető, főként a protestáns nevelésügyben (Szelényi, 1915, Ugrai, 2013).

Kíváncsiak voltunk, hogy a filantropizmus mely pedagógiai gondolatai váltak hangsúlyossá hazánkban, valamint kik voltak azok a pedagógusok, akik munkájában, írásaiban érzékelhetők, jelen vannak a filantropista gondolatok. A legizgalmasabb azonban mégis annak a kérése volt, hogy ezen gondolatok megjelentek-e a nevelési gyakorlatban hazánkban.

A tanulmány első fejezete a kutatási előzményeket mutatja be röviden, nem törekedvén historiográfiai áttekintésre. A következő rész a filantropisták közül azokat a képviselőket állítja a középpontba, akik munkássága a magyar nevelési gyakorlat szempontjából érzékelhető. Nem célja az általuk írt pedagógiai kánon feltárása és elemzése, azokat a pontokat emeli ki az életművük alapján, amelyek valamely szempontból a magyar vonatkozásban is megjelennek. A negyedik tematikai egység a filantropista nevelési koncepció területeit járja körbe, az erkölcsi, szellemi és a testi nevelésre koncentrálva. Az ötödik fejezet a bentlakásos magánintézetek, a filantropinumok világába nyújt betekintést. Az intézmények közül Basedow dessauai, valamint Salzman schnepfenthalai intézetei kerülnek részletesebb bemutatásra a szakirodalmi valamint a forrásadottságokat mérlegelve és figyelembe véve. Az írás utolsó, legterjedelmesebb része azt vizsgálja, hogy a magyar nevelésügyben mely területeken és milyen módon jelent meg a filantropizmus koncepciójának valamely eleme, ennek során a férfiak és a nők nevelését, valamint a pedagógusokat, fordításokat, és a nevelési gyakorlatot vizsgáltuk.

A habilitációs dolgozatomban felhasználtam korábbi kutatási eredményeimet, részint az arisztokrata kutatás tekintetében, részint a Bolyai Kutatási Ösztöndíj során már a filantropizmusra irányuló kutatási beszámolóimat, és a már ebben a témában megjelent publikációimat.

2. Kutatási előzmények

A filantropizmus német nyelvű irodalmának historiográfiai áttekintésére a tanulmány nem vállalkozik, ennek feldolgozása hosszabb célnyelvi területen való szakirodalmi kutatómunkát igényel. Azokat a munkákat említjük ezen a helyen, amelyek kutatócsoportok működése révén a német filantropizmus egyes szakaszainak és képviselőinek a jelentőségét kutatták és tárták fel, illetve a magyar vonatkozásokban az értelmezési keret meghatározásában alapvető segítséget nyújtottak.

A klasszikus enciklopédiák sorából Tenorth (2003) munkájának első kötetét, Tenorth (2010), Baumgart (2007), illetve Freytag (2019) könyvét emeljük ki, a monográfiák közül pedig Bödeker (1987), Brezinka, (1989), írásai nyújtanak alapvető betekintést a választott korszak neveléstörténeti kontextusába, a korabeli német oktatási viszonyokba. A kultúrtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásokat Gössmann, (2006), Ruffing (2006), Hammerstein – Hermann (2005), Tenorth (2008), Herrlitz – Hopf – Cloer – Titze-Ernst (2005), valamint Kraus (2008) munkái alapján tekintettük át.

Overhoff (2004) írása a filantropizmus korai szakaszának (1715–1771) feltételeit, körülményeit, a felvilágosodás korában kimunkált reformprogram a nevelési gyakorlatra való hatását vizsgálja. Schmitt (1996) tanulmánykötete³ a filantropizmus köré szerveződött kutatói csoport eredményei alapján Campe munkásságának fontos állomásait, németországi és svájci útja során szerzett tapasztalatait, pedagógiai, gyermek - és ifjúsági irodalmi munkáit, a nőnevelésről alkotott gondolatait mutatja be. Schmitt (2007) *Vernunft und Menschlichkeit* című kötetének⁴ írásai áttekintést adnak a felvilágosodás pedagógiai kérdésfelvetéseiről, a filantropizmus elméleti és gyakorlati perspektíváiról. Hanno Schmitt kutatásai és eredményei gondolatébresztőek voltak a habilitációs dolgozat megírása során.

Leonhard (2008) forrásgyűjteménye főként a Salzmannhoz kötődő német nyelvű források tekintetében volt munkánk számára meghatározó. Az elsődleges forrásgyűjtemények, valamint

³ A kötet Campe születésének 250. évfordulója alkalmából látott napvilágot, a braunschweigi kultuszminisztérium kezdeményezésére.

⁴ A könyv szintén a jubileumi kiadványok közé sorolható, Wolfgang Klafki tiszteletére szerkesztette a szerző.

a bemutatott eredeti pedagógiai munkák felhasznált kiadványai, főként Basedow, Campe, Gutsmuths, Vieth, Stuve, Villaume, Salzmann, Trapp munkái, amelyek az érintett helyeken pontosan hivatkozva szerepelnek, a német vonatkozások szintén nélkülözhetetlen alapját képezték. Bibliográfiai téren az egyes képviselők életét bemutató monográfiák és írások; Geßmann – Lämmer, (1998), Wolf (2004), Euler (1895), Herrmann (1996), Overhoff (2020), Fuchs (1984), Schmitt (2007) jelentették a fő támpontot.

A magyar nyelvű írások közül kevés, kifejezetten a filantropizmus feltárására és bemutatására irányuló munkát találunk. Azonban több nagyvolumenű munka egy-egy fejezete szentel figyelmet a filantropizmusnak, és jeles tanulmányok foglalkoznak egy-egy aspektusával, kérdésselvetéseivel, illetve képviselőivel. A klasszikus nevelés- és művelődéstörténeti monográfiák sorából Kornis (1927), Fináczy (1927), Pukánszky – Németh (1996), Mészáros – Németh – Pukánszky (2005) összegző és áttekintést adó munkái jelölik ki a fundamentumokat. A nőnevelési kérdések kapcsán szintén gazdag szakirodalmi bázisra támaszkodhatunk, ezek közül tanulmányunkban Pukánszky (2006, 2011), Kéri (2015, 2018) Szelényi (1916), írásait tekintettük alapvetésnek és mértékadónak. A sajtótörténeti munkák közül Fehér rendkívül széleskörű forrásanyagot felölelő munkái (1999, 2001, 2005) ez alkalommal is fontos támpontokat adtak.

A filantropizmus vizsgálatára irányuló írások sorában Frank (1922), valamint Mihalovicsné (2006) tanulmányai jelentették a kiindulópontot. munkánk során. Frank Antal: *A testi nevelés a filantropistáknál* (1922) című forrástanulmánya a filantropisták testi neveléséről majd testnevelési rendszeréről értekezik, főként a filantropizmus teoretikus elgondolását ismerteti a testi nevelés kérdéseiben.⁵ Mihalovicsné Lengyel Alojzia *A filantropizmus pedagógiája. Johann Bernhard Basedow munkássága* (2006) című írása Basedow munkásságának különböző állomásai keresztül mutatja a be a filantropizmus nevelési koncepciójának különböző területeit, a dessau intézetet, valamint kitér a hatásukra is a magyar nevelésügyben. Az újabb közlemények közül Németh (2019), Szabóné (2019) esszéi emelnek ki már a recepció irányába mutató vizsgálódási pontokat. A filantropizmus protestáns iskolaügyre kifejtett hatását Szelényi (1915) és Molokačová (2020) vizsgálta, a képviselőire vonatkozó munkák sorából, Rathmann (2004), a Fazekas – Schwarz– Szabó (2013) által szerkesztett német nyelvű tanulmánykötet írásai, különösen Ugrai (2013), és a Súlyom szerzők (2013) esszéi Genersich János pedagógiai munkássága köré szövődtek.

⁵ Hamerák (1930) a reális tárgyak oktatására vonatkozó írását nem építettük be dolgozatunkba.

Végül az előzmények számbavételekor a szerző a témában megjelent eddigi publikációi is helyet kapnak, amelyeket részben a Bolyai Kutatási Ösztöndíj ideje alatt, részben a nevelésfilozófiai kutatócsoport kutatásaihoz kapcsolódva jelentetett meg.

A történeti kutatást többéves, könyvtárakban, folyóirattárakban, kéziratárakban és levéltárakban folytatott kutatómunka alatt folytattuk, aminek során a történettudomány és a neveléstörténet hagyományos módszerét és az analitikus (deduktív) kutatási stratégiát követtük. Feltártuk az elsődleges forrásokat, amelyeket előbb kritikai vizsgálatnak vetettünk alá, majd értelmeztünk. A kutatásban a források alábbi csoportjait különítettük el: a vizsgálati személyek által írt pedagógiai művek, tanulmányok, a korabeli folyóiratokban megjelent közlemények, írások, külföldi utazók feljegyzései, kéziratári források, nevelési tervezetek, naplók, memoárok.

A korabeli periodikák közül az *Athenaeum* és melléklapja a *Figyelmező*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Felső Magyar Országi Minerva*, a *Nevelési Emléklapok*, a *Honderü*, a *Honművész* és a *Tudományos Gyűjtemény* fellelhető, a téma szempontjából releváns, korszakunkban megjelent évfolyamait tekintettük át. A folyóiratok kiválasztásában Busa (1986) sajtóbibliográfiája nyújtott segítséget.

Módszertani kérdésekben Szabolcs (2000) és Kéri (2001) iránymutatásai szerint jártunk el. A forrás- és dokumentumelemzéskor a hangsúlyt az összefüggések feltárására helyeztük. Az idegen nyelvű források idézésekor az általunk fordított szövegek kerültek az értekezésbe, azonban a szöveghűség biztosítására az eredeti kútfőket is közöltük lábjegyzetben.

A kutatás során nem vállalhattuk a források teljes körének feltárását, ezért az iratok vizsgálatát kizárólag a mai Magyarország területén fellelhető kéziratárakban a legfontosabb magyar és német nyelvű források részleges vizsgálatára vállalkoztunk.

3. A dolgozat legfontosabb eredményei

A habilitációs dolgozat a filantropizmus pedagógiai gondolataiba nyújtott betekintést. A filantropizmus a későfeudalizmus oktatási viszonyai idején alakult ki, Locke és Rousseau gondolataira épülve, és kifejezetten a még nem fejlett polgárság igényeit igyekezett figyelembe venni, és számukra olyan közhasznú ismereteket tanítani, amivel a társadalom hasznos polgáraivá nevelik őket. Szakított a korabeli német oktatási rendszer megkövesedett módszereivel, a grammatizáló nyelvoktatással és az antik auktorok tanulmányozásával, helyette a szemléltetésen alapuló praktikus egyetemes ismeretekre, az élő idegen nyelvek oktatására

helyezte a hangsúlyt. Mindezt a gyermek adottságainak figyelembe vételével, és a szemléltetésen alapuló oktatással képelték el. A filantropista mozgalom nevelési célja az erkölcsös, szorgalmas polgár nevelése, aki a társadalom hasznos tagjaként tevékenyen dolgozik.

Az elméleti keret megrajzolása során a tanulmány a filantropisták legmeghatározóbb gondolkodóinak –Basedow, Campe, Salzmann, Trapp, Villaume, Vieth, Gutschmuths, Gedike – nevelésügyi tevékenységét mutatta be. A hangsúlyok közülük is Basedow, Campe és Salzmann életművének legfontosabb pedagógiai állomásaira kerültek. Basedow esetében a filantropista koncepció alapjainak megalkotása, Campénál a nőnevelésre vonatkozó iránymutatása, Salzmann esetében pedig az intézményes nevelés keretei közt megvalósított nevelési gyakorlat az, ami a magyar nevelésügyben leginkább éreztette hatását.

Az írás ezt követően a nevelés különböző területein ismertette a filantropista nevelési koncepció legfőbb elemeit. A filantropisták az ember teljes kibontakoztatását kívánták megvalósítani, amely során a test kiművelése és az érzelmek és is fontos szerepet kapnak. Az iskolaügy megreformálásához az állam vezetőit és a polgárságot akarták megnyerni. Először az erkölcsi nevelés területét vették szemügyre. Ezen a téren a filantropisták fontos szerepet szántak a vallásnak, azonban a felekezeti oktatást nem javasolták. Álláspontjuk szerint a gyermeknek a hiteléssel fokozatosan kell megismerkednie, amiben nagy jelentősége van a családi mintának, az otthon mesélt történeteknek. Az iskolában is kezdetben általános vallástant javasolnak, és csak ezt követően térhetnek át a felekezeti vallásoktatásra. Az erkölcsi nevelés módszereit a példaadásban, valamint a jutalmazás-büntetés eszközének alkalmazásában látták. A szellemi nevelésre vonatkozóan egyértelműen Basedow *Elementarwerkje* a vezérfonal, ami négy kötetben tartalmazta mindazon ismereteket, amelyekre írója szerint egy embernek 15 éves koráig szüksége van. Basedow műve meghatározta az elementáris ismeretek körét, amit az alapfokú oktatás keretein belül mindenkinek el kell sajátítani; úgymint olvasás, írás, számolás, vallás, erkölcsstan, egészségstan, földrajz, törvényismeret, történelem. Ezt követheti a gimnáziumi képzés, ahol a polgári származású ifjak számára közérdekű tudományterületeket oktatnak, hogy felkészüljenek az egyetemi tanulmányokra. A gimnáziumban már görög- és ókortudományokat, latin és görög nyelvet, filozófiát is tanultak. Az egyetemi tanulmányok idejét az önképzés jellemzi, a professzorok irányadók a képzés során.

Az oktatás szellemi tartalmainak meghatározásán túl a fizikai munkavégzéshez szükséges készségek és képességek területén is tesznek ajánlásokat, a mesterségek közül az asztalos, ács, kőműves és könyvkötő munkáját ajánlják. A váratlan helyzetekre való felkészülés támogatására

a több intézményben és területen való tartózkodás és tapasztalatszerzés szükségességét képviselték, úgymint parasztgazdaság, katonai tábor, bánya, kikötő, ispotály, árvaház stb.

A filantropisták nem csak a tanítás tartalmára fogalmaztak meg javaslatot, hanem az alkalmazott módszerekre is. A legfontosabb ezek közül a tanulási idő megrövidítése és kellemessé tétele, a tanításban a gyermek természetéhez való igazodás, az ismeretek koncentrikus bővítése, fokozatosság, szemléltetés, gyakorlás, a szemléltetés és gyakorlást követően történő szintetizálás, a játékos tanulás.

A testi nevelés középpontba állításán keresztül irányították a figyelmet a filantrópok az iskola megreformálásának szükségességére. A testi nevelés értelmezésébe a test egészségének a megőrzését, a testgyakorlatokat, a játékokat, valamint a munkát sorolták. Az egészséges test és a lélek harmóniájának megteremtése fontos céljuk volt, mivel a testet a lelki erők kifejeződéseként interpretálták. Az egészséges életmód körébe a friss levegőn tartózkodást, a testmozgást, mértékletességet étkezésben és italfogyasztásban egyaránt, egyszerű ételek elkészítését, tűzgyújtást, seb ellátását, társak megmentését, hideg helyen való tartózkodás elviselését, a kényeztetés kerülését sorolták. A testmozgás és testnevelés körében kezdetben a lovagi erényeknél is jelen lévő mozgásformákat találjuk a filantropistáknál is, a futást, úszást, vívást, birkózást, lovaglást, amelyet kiegészítettek a hegymászás, vízből mentés, rúdugrás, magasugrás, billegő fagerendára mászás, súly cipelése, katonai sorgyakorlatok végzése elemeivel.

Vieth és Guthsmuths munkásságának eredményeként kidolgozásra került a testnevelés iskolai tananyaga, és megvalósult tantárgyként való bevezetése, elsőként a dessauai filantropinumban, és megszülettek az első, a testmozgást szisztematikus rendszerbe foglaló szakmai munkák. A játék esetében a testi és szellemi játékokat egyaránt javasolták, és bevonták a mindennapokba, Guthsmuths játékgyűjteménye korszakalkotónak számít. A munka, mint tevékenységi forma a szellemi nevelés esetén is említésre került, mint a szellemi tartalmak gyakorlati készségekkel való kiegészítése, de a testi neveléssel foglalkozó gondolkodók e területen is nagy jelentőséget tulajdonítanak neki. A már említett kézműves foglalkozásokon túl a testi nevelésnél a zongorakészítés is szóba került, mint sok izmot és gondolkodást fejlesztő és inspiráló tevékenység.

A nevelési koncepció gyakorlati megvalósulásának legalkalmasabb terepét intézményes keretek közt látták. Azonban mivel a korabeli intézményes nevelést erre nem találták megfelelőnek, olyan bentlakásos magánintézetet, – filantropinumot – hoztak létre, amelynek falai közt nevelési ideájukat megvalósíthatónak vélték. Az első ilyen intézetet 1774-ben Basedow alapította Dessauban, ami a többi számára is meghatározó mintát jelentett. A mai

Németország területén hat jelentős intézmény működött, közülük Salzman schnepfenthali intézete bizonyult a leghosszabb életűnek. A dolgozat bemutatja a dessai és schnepfenthali filantropinumokban folyó oktató és nevelő munkát, a napirend, a tanítás, a tanárok és a nevelés különböző megközelítéseiben. Kiemeli a módszertani elemeket, a szemléltetés eszközeit, a jutalmazás és büntetés módozatait, az iskolai testnevelés szakanyagának kialakulását. A két intézmény sok tekintetben mutat hasonlóságokat, noha Salzman Schnepfenthalban igyekezett elkerülni a Dessauban tapasztalt hibákat. Míg Basedow filantropinuma városi környezetben volt, addig Salzman tudatosan törekedett az intézete helyének kiválasztására, a legmeghatározóbb szempont a szemet gyönyörködtető esztétikus természetes környezet volt, ami a szemléltetés terepét kiszélesítette, és Schnepfenthal, mint tapasztalati tér is támogatta a növendékek tanulását.

A mindenképp figyelemreméltó törekvés, még ha Dessauban nem is tudott gyökeret verni, a tanítási tanulási folyamat újfajta megközelítésével, a gyermek középpontba állításával, gyakorlatorientáltságával, a testi nevelés kiemelt kezelésével, az életvezetéshez szükséges gyakorlati ismeretekkel, a természetközelség megvalósításával, a szemléltetésen alapuló módszerekkel és a mindennapi életben hasznosítható tudás átadására való törekvéssel kétségtelenül a korabeli iskolarendszer reformjaként értelmezhető. A filantropizmus Németországban tehát új alapokra helyezte a tanítás tartalmát és módszereit, a megerősödő polgári réteg szükségleteit figyelembe véve.

A dolgozat következő, legterjedelmesebb fejezete azt vizsgálta, hogy hogyan érzékelhető Magyarországon a filantropizmus jelenléte. A polgárosodás folyamata Magyarországon később érzékelhető, de feltételeztük az előzetes kutatások eredményei alapján, hogy a pedagógiai gondolkodásban és a pedagógiai írásokban hazánkban is jelen vannak a filantropisták eszméi, és ezek a magyar olvasók számára is elérhetővé váltak.

Kíváncsiak voltunk, konkrétan mely területeken és milyen formában ragadható meg a filantropista koncepció a magyar nevelésügyben, ezért megvizsgáltuk a férfiak és a nők neveltetését a 19. század első felében, majd megnéztük, kik azok a pedagógusok, akiknek az írásaiban vagy tevékenységében tetten érhetőek a filantropizmus nyomai. Végül kitértünk röviden a filantropista szerzők magyar fordításaira, és a nevelési gyakorlatra.

A férfiak esetén, mivel az intézmények tekintetében a lócsei és késmárki evangélikus gimnáziumokkal kapcsolatos internátusok, valamint Tschisch Tamás csetneki magánintézete és Rojkó János beszercebányai nevelőintézete mellett nem találtunk a mai Magyarország területén fellelhető, a filantropinumokhoz hasonló bentlakásos iskolákat, ezért áttekintettük a Tudományos Gyűjtemény írásait. A magánnevelés és köznevelés viszonylatában azt vizsgáltuk,

megjelennek-e ezen írásokban a filantropista nevelési gondolatok, esetleg történik-e utalás valamelyik szerzőre. Ez azonban nem vezetett eredményre, mivel az áttekintett tanulmányok közül csupán két esetben találtunk a filantropizmussal rokon vonásokat mutató elemeket. Az egyik Horváth János írása 1823-ból, amiben a gyermekek szellemi nevelése kiteljesítésének érdekében különböző műhelylátogatásokat javasolt, valamint a tanításban a gyermek szükségleteinek a figyelembe vételét. A másik írás 1827-ből származik Ferenczi János tollából, aki Campe és Salzman műveinek olvasását javasolja írásában, tehát kétségtelenül ismerte a filantropistákat.

A következő alfejezet a nők nevelésének horizontján vizsgálódott. Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy a nők tanulásának és művelődésének kérdéskörében a korabeli periodikák, (a Tudományos Gyűjtemény, Nevelési Emléklapok, Honderü) hasábjain visszaköszönnek-e a filantropisták által képviselt nőnevelési koncepció komponensei, itt elsősorban Campe nőnevelési értelmezését feltételeztük. A tartalmak tekintetében alapvetően Fáy András és Takács Éva írásai abból a szempontból egy irányba mutattak, hogy megfogalmazták a nőnevelés ügyének felkarolását és a nevelőintézet szükségességét.

Csupán Tessedik „szorgalmatossági iskolája” volt az 1787-ben, amely Campe elvei szerint alakította tantervét.

Ezt követően a nőnevelő intézetek vizsgálata következett, amelyhez négy korabeli és színvonalasnak ítélt intézményt választottuk ki Szelényi (1916) írása alapján; Sennovitz Mátyás eperjesi lánynevelőjét, Steinacker Gusztáv debreceni intézetét, Seltenreich Károly pesti nőnevelőjét, és Szelényi listáját kiegészítettük Teleki Blanka nőnevelő intézetével.

Ezek közül az első három, a polgárság számára nyílt, az utolsó egy kifejezetten arisztokratáknak alapított intézmény. Sennovitz intézetében a praktikus ismeretek tanítása, a jutalmazás módszerének erőteljes bevonása a növendékek motiválásába, valamint a testi és az erkölcsi nevelés hangsúlyos jelenléte alkotják azokat az elemeket, amelyek a filantropizmus koncepciójában is markánsan jelen vannak. Steinacker iskolájában a filantropizmusra jellemző kézimunka, és háztartási ismeretek jelen vannak a képzésben, azonban az oktatott tárgyak koncentrikusan bővülnek tartalmukban, és nem marad meg a képzés a gyakorlati ismeretek szintjén, noha a fokozatos ismeretbővítés szintén kétségtelenül filantropista elem. Seltenreich gyakorlatorientált oktatása, a természetgyűjtemény, a képtár és a különböző eszközök szintén egyértelműen a filantropista oktatás irányába mutatnak. Teleki Blanka intézetének rövid fennállása alatt nem öltött egyértelmű filantropista vonásokat, noha azokat nagynénje közvetítésével minden bizonnyal ismerte.

A vizsgált intézmények közös jellemzője, hogy az alapító és működtető pedagógusok, tanárok kimutathatóan ismerték a filantropisták pedagógiáját, és számos elemét beépítették a programjukba. Hangsúlyosan megjelenik a háziasszony szerepre való felkészítés, a gyakorlatban hasznosítható ismeretek oktatása, a tantárgyi tartalmak gyakorlatias megközelítése, valamint a szemléltetés módszerének az alkalmazása. Ezek a jegyek azt mutatják, hogy az intézetek nevelési alapelveiben és a tantervek szintjén több filantropista vonás azonosítható, ennek ellenére a vizsgált intézmények alapján nem mondhatjuk, hogy kizárólagosan a filantropinumokhoz hasonló intézményi jelleget öltenek.

A pedagógusok közül a már említett Tessedik Sámuel mellett Genersich János pedagógiai munkáiban, és Glatz Jakab ifjúsági irodalmi írásaiban jelennek meg a filantropizmus gondolatai. Genersich 1792-ben Bécsben megjelent *Beiträge zur Schulpädagogik* című könyve egyértelműen a filantropizmus jegyeiben íródott, több helyen Trapp gondolatai köszönnek vissza. Nőnevelési írásában Campe *Väterlicher Rath* című írásának hatása érződik. Glatz Jakab három és fél évet töltött nevelőként Salzman schnepfenthali intézetében, ami olyan hatással volt rá, hogy szülőhelyén is hasonló intézmények megnyitását tervezte, illetve ifjúsági könyveire is rányomta bélyegét.⁶

A fordítások is megerősítik, hogy sok filantropista munka ezáltal a magyar olvasóközönség számára is elérhetővé vált. Meg kell említeni Fábri Gergely 1773-ban Bécsben kiadott latin nyelvű neveléstudományi munkáját⁷, melyben főként Basedow hatása érvényesült. Glatz Jakab 1795-ben Pozsonyban kiadott *Ein Wort über Erziehung* című a filantropizmus szellemében megformált írását, valamint Kriebel János 1809-ben publikált német nyelvű munkáját,⁸ ahol Pestalozzi mellett a német filantropisták, főként Campe gondolatai is fellelhetők. Szintén megemlíthető Szeberényi János 1810-ben Pozsonyban latinul kiadott pedagógiai műve⁹, amiben Niemeyer és Pestalozzi mellett Campe és Salzman gondolatai is megjelentek, illetve Perlaki Dávid magyar nyelvű műve 1791-ből (*A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás*), amelyben Salzmanra és Campéra is hivatkozik (Fehér, 1999). Kiemelendő továbbá Steinacker Gusztáv fordítása Campe *Väterlicher Rath für meine Tochter* című munkájáról, valamint a német testnevelési szakírók hatására Csillag Károly 1841-ben megjelent *Filantropista úszómester* című úszással foglalkozó német nyelvű szakkönyve, ami

⁶ A témáról még: Szabóné, 2019

⁷ „Considerationes rei scholasticae ad publicum juventutis patriae emolumentum in melius vertendae”

⁸ Kriebel (1809): Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend, ihrer Mängel und Fehler, nebst Vorschlägen solche zu verbessern.

⁹ „De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos horumque munera”. Posonii. 1810.

úszásoktatással, a vízi gimnasztika ismertetésével, és egészségtannal foglalkozik. Az első magyar nyelvű munka, az *Aradi Úszómestert* 1842-ben került kiadásra.

A nevelési gyakorlatban érzékelhető hatások közül Claire Ignác gimnasztikai iskoláját lehet kiemelni, amely nem csupán a fiúk, hanem a lányok rendszeres testedzését is megvalósította.

A testi nevelés terén meg kell említeni a báró Vay Miklós fiai mellett nevelősködő Egger Vilmos (1792–1830) nevét, aki a magántanítóságot követően nyilvános iskolában is oktatta a testnevelést Pesten az Evangélikus Gimnáziumban.

A hatások sora bizonyára jóval túlmutat a bemutatott példákön, hisz a magánnevelés területére nem tért ki, és itt is feltételezhető a külföldön tanult nevelők közvetítő hatása nyomán a nevelési gyakorlatban megvalósított koncepcionális elem.

A téma további kutatása során érdemes a vizsgálatot ebbe az irányba is kiterjeszteni, valamint a periodikákban megjelent pedagógiai írások körét szélesíteni, hogy a recepcióvizsgálat horizontja bővüljön.

Kétségtelen, hogy a filantropizmus nem tudta megreformálni a korabeli német iskolarendszert, rövid időszaka alatt azonban mégis hatott és formálta a pedagógiai gondolkodást. Pedagógiai munkáik fontos nevelésügyi kérdésekre és problémákra irányították rá a figyelmet, és élénk, korábban nem tapasztalt körű társadalmi odafigyelést vívtak ki a nevelésügy különböző területein.

4. A szerző témához kapcsolódó publikációi

Tanulmányok, szakcikkek

Magyar nyelvű: 6

Idegen nyelvű: 2

Virág Irén (2020): Néhány gondolat a filantropista nevelésről. In: Schwendtner, Tibor; Schaffhauser, Franz (szerk.) *Bildung*. Neveléstudományi és filozófiai megközelítések. Budapest, Magyarország: L'Harmattan Kiadó, 61-71.p, 10 p. (2020)
ISBN 978-963-414-643-8

Virág Irén (2020): Salzmann filantropinuma – a thüringiai Schnepfenthal In: Schaffhauser, Franz; Schwendtner, Tibor (szerk.) *A magyar neveléstudomány és a filozófia*
Budapest, Magyarország: L'Harmattan Kiadó, 51-62.p, 11 p (2020)
ISBN 978-963-414-663-6

Virág Irén (2019): A dessau filantropinum belső világa. In: Juhász Erika-Endrődy Orsolya (szerk)(2019): *HERA Évkönyvek VI: Oktatás-Gazdaság-Társadalom*. 805-816. p. Budapest: Magyar Nevelés-és Oktatáskutatók Egyesülete ISBN 978-615-5657-03-0 ISSN 2064-6755

Virág Irén (2019): „The pedagogical work of Vieth and GutsMuths” In: *Acta Educationis Generalis* (AEG) Volume 9:1, Issue 3, pp. 71-77. 6. p. (2019) ISSN 2585-7444

Virág Irén (2018): „The world of female educational institutions” In: *Acta Educationis Generalis* (AEG) Volume 8, Issue 2, Paper: VI , p. 72-81. 8 p. ISSN: 2585-7444

Virág Irén (2018): „Filantropista nevelési ideák” In: Sárkány Péter-Schwendtner Tibor(szerk.) *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. 23-37. p. Eger: Líceum Kiadó. ISBN 978-963-496-086-7

Virág Irén (2014): A filantropizmus jelenléte a magyarországi nőnevelő intézetekben. In: Bárdos-Kis-Tóth-Racskó (szerk): *Új kutatások a neveléstudományokban*. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek. Budapest: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság. 299-311. p

Virág Irén (2014): Szemlények a filantropizmus pedagógiai gondolataiból. In: *Science for Education – Education for Science*. 3rd International Conference II. volume. Nitra 2014, 287-297. p. ISBN: 978-80-558-0555-9

Konferencia előadások:

magyar nyelvű: 17

idegen nyelvű: 3

1. Virág Irén (2021): *Szemléltetés és módszerek a filantropinumokban*. HuCER 2021 Hungarian Conference on Educational Research. Tanuló társadalom. Oktatáskutatók járvány idején. 2021. május 27.

Absztrakt:

Virág Irén (2021): Szemléltetés és módszerek a filantropinumokban. In: Juhász Erika - Kattein-Pornói Rita (szerk.) (2012): Tanuló társadalom. Oktatáskutatók járvány idején. HuCER 2021 Absztraktkötet. 273.p. Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete. ISBN 978-615-5657-09-2

2. Virág Irén (2021): *Physical Education in Dessau*. VI. International Interdisciplinary Conference 2021. 03. 19.

Virág Irén (2021): *Physical Education in Dessau/Körperliche Erziehung in Dessau* Abstract: In: Mező, Ferenc- Mező, Katalin (2021): Program and Abstracts of the VI. International Interdisciplinary Conference. Debrecen (Hungary): Kocka Kör. 250.p.

3. Virág Irén (2020): *A schnepfenthali „Naturalienkabinett”*. XX. Országos Neveléstudományi Konferencia. Debrecen, 2020. 11.06. (online)

Absztrakt: Virág Irén (2020): A schnepfenthali „Naturalienkabinett” In: Engler Ágnes-Rébay Magdolna-Tóth Dorina Anna (szek.) (2020: *Család a nevelés és oktatás fókuszában*. Debrecen: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság. 148.p. <http://onk.hu/2020/?pid=program/kotet>

4. Virág Irén (2019):*Nevelési ideák a filantropinumokban*. XIX. Országos Neveléstudományi Konferencia. Pécs, 2019. 11.09.
Absztrakt: Virág Irén (2019):*Nevelési ideák a filantropinumokban*. In: Varga Aranka Andl Helga-Molnár-Kovács Zsófia (szerk.)(2019): *Neveléstudomány – horizontok és dialógusok*. Absztraktkötet. 168-169. p. Pécs: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság PTE BTK Neveléstudományi Intézet
5. Virág Irén (2019):*„Látogatók a filantropinumokban”* – magyar nyelvű konferencia előadás. A magyar neveléstudomány és a filozófia c. konferencia Eger, 2019. május 30.
6. Virág Irén (2019):*„A schnepfenthali filantropinum a korabeli látogatók szemével”* – magyar nyelvű konferencia előadás. Hungarian Conference on Educational Research HuCER 2019 konferencia. Eger, 2019. május 23-24.
Absztrakt: „A schnepfenthali filantropinum a korabeli látogatók szemével”In: *Prevenció, intervenció és kompenzáció HuCER 2019 Absztraktkötet*, 193. p. 1. p. ISBN 978-615-5657-07-8
7. Virág Irén (2019):*„ Körperliche Erziehung im Philanthropinum in Dessau“* német nyelvű konferencia előadás XII. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia” „Nemzetközi neveléstudományi irányvonalak és dimenziók határok nélkül”2019. 04.25. Sopron
Absztrakt: Virág Irén (2019):*„ Körperliche Erziehung im Philanthropinum in Dessau* In: *XII. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia Absztraktkötet*, 17. p. 1. p. ISBN 978-963-334-326-5
8. Virág Irén (2018):*„Naturnähe und Naturverbundenheit in der Erziehung zu Beginn des 19. Jahrhunderts in Ungarn*. .német nyelvű konferencia előadás Education and Nature International Standing Conference on the History of Education (ISCHE), 2018. augusztus 30.
Absztrakt: Virág Irén (2018):*„Naturnähe und Naturverbundenheit in der Erziehung zu Beginn des 19. Jahrhunderts in Ungarn*. .In: *Education and Nature : Book of Abstracts International Standing Conference on the History of Education (ISCHE)*, (2018) pp. 161-162. , 1 p.
9. Virág Irén (2018):*„A filantropinumok világa”* – magyar nyelvű konferencia előadás. Hungarian Conference on Educational Research HuCER 2018. május 24-25.
Absztrakt: Virág Irén (2018):*„A filantropinumok világa”* In: *Oktatás, gazdaság, társadalom HuCER 2018 Absztraktkötet*: 224. p. ISBN 978-615-5657-04-7

10. Virág Irén (2017): „*Filantropista nevelési ideák*” – magyar nyelvű konferencia előadás „Nevelésfilozófiai paradigmák. A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban” című konferencia, Eger, 2017. június
11. Virág Irén (2017): „*Testi nevelés a 18-19. század fordulóján*” – magyar nyelvű konferencia előadás, XVII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Nyíregyháza, 2017. november 10.
 Asztrakt: Virág Irén (2017): „*Testi nevelés a 18-19. század fordulóján*” In: *XVII. Országos Neveléstudományi Konferencia Absztraktkötet*, 248. p. ISBN:978-963-508-863-8
12. Virág Irén (2017): „*Campe világa*” – magyar nyelvű konferencia előadás "Az emberi jelenség: a nevelés tudománya – a műveltség élménye" című konferencia – EKE Neveléstudományi Intézet és az MTA MAB Pedagógiai Szakbizottsága Magyar Tudomány Ünnepe 2017. november 22.
13. Virág Irén (2017): *Filantropista nevelési gondolatok*. – magyar nyelvű konferencia előadás. Hungarian Conference on Educational Research HuCER 2019 konferencia, Budapest, 2017.05.26.
 Absztrakt: Virág Irén (2017): *Filantropista nevelési gondolatok*. In: HERA (szerk.) *Innováció, kutatás, pedagógusok*. HuCER 2017: Absztrakt kötet p. 242. ISBN:978-615-5657-02-3
14. 2016. november 21, Magyar Tudomány Ünnepe – Eszterházy Károly Egyetem Eger *Adelsheim Johanna filantróp tevékenysége* – magyar nyelvű konferencia előadás
15. 2015. november 30. MTA DAB Székház Debrecen A DEBRECENI NEVELÉSTUDOMÁNYI ISKOLA – tudományos szimpózium: *Filantropista gondolatok Magyarországon c. előadás*
16. 2015. november 25. Magyar Tudomány Ünnepe Eszterházy Károly Főiskola: *A filantropizmus Magyarországon c. előadás*
17. 2014. márc. 22. Tudás – Tanulás – Szabadság Neveléstudományi Konferencia Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem *A filantropizmus magyarországi jelenléte c. tematikus előadás*
18. 2014. jan. 10. "II. Neveléstudományi és Szakmódszertani Konferencia" Érsekújvár: *Filantropista vonások Steinacker Gusztáv pedagógiájában* – tematikus előadás
19. 2013. nov. 27. Kisebbségi közösségek értékteremtő tevékenysége a múltban és jelenben c. konferencia: *Idegenként egy új hazában – Életképek a 19. századból* című tematikus előadás
20. 2013. nov. 8. XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia *A filantropizmus pedagógiai gondolatai a magyarországi nőnevelő intézetekben* című tematikus előadás.
 Absztrakt: *Változó életformák – Régi és új tanulási környezetek*. Absztraktkötet. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság. 2013. 531. p.